

Paraules que construeixen imatges: Jaume I el Conqueridor com a ‘miles Christi’

[Words that create images: James I of Aragon as ‘miles Christi’]

SOFÍA FERNÁNDEZ POZZO

Universitat Rovira i Virgili-Université de Fribourg
sofia.fernandezpozzo@unifr.ch / ORCID: 0000-0001-5283-1728

MARTA SERRANO COLL

Universitat Rovira i Virgili-Templa
marta.serrano@urv.cat / ORCID: 0000-0001-9077-1359

RESUM: L'objectiu d'aquest treball és analitzar la importància que va tenir el regnat de Jaume I en la utilització de símbols que ajudessin a establir una imatge de poder com *miles Christi*. Per fer-ho, recórrer al *Llibre dels Feys* ha estat imprescindible. Dels seus renglons es reconeixen atributs com el senyal reial, l'espasa i poderosos elements profilàctics de caràcter devocional, elements que tindran ressò en la seva sigil·lografia. També hem atès, en la seva faceta de *miles Christi*, la vessant legislativa. Finalment, hem realitzat una comparativa entre la crònica catalana i la *Segunda Partida* d'Alfons X que torna a posar de manifest la complexitat de la personalitat del Conqueridor com *caput militia Christi*.

PARAULES CLAU: *Miles Chrsi*, Jaume I, Senyal reial, espasa, devoció medieval, legislació medieval, *Llibre del feys*, *Segunda Partida*.

ABSTRACT: The objective of this work is to analyse the importance of the use of symbols in the reign of James I of Aragon as they helped him establish an image of power as *miles Christi*. For this, the *Llibre dels Feys* is an essential source. Through its lines, it is possible to recognize regalia such as the royal sign of Aragón, the sword, or prophylactic elements of devotional nature which will have an important echo in Jaime's sigillography. But also, while approaching the aspect of *miles Christi*, we have attended the king's legislative facet. This work also explores the comparison between the Catalan chronicle and the *Segunda Partida* of Alfonso X the Wise, which highlighting the complexity of the Conqueror's personality as *caput militia Christi*.

KEYWORDS: *Miles Chrsi*, James I of Aragon, royal sign, sword, medieval devotion, medieval legislation, *Llibre del Feys*, *Segunda Partida*.

Recepció: 13/02/2023. Acceptació: 01/03/2023. Publicació: 10/06/2023

«Fins i tot aquells que cerquen la guerra, no pretenen altra cosa que vèncer.
Per tant, el que anhlen és arribar a una pau coberta de glòria.»
Sant Agustí, *Ciutat de Déu*

L'ascens al poder de Jaume I (1213-1276) va ser tan turbulent com inesperat. En el moment de la mort del seu pare Pere el Catòlic (1196-1213) a la batalla de Muret contra les tropes de Simó de Montfort sota la protecció del Sant Pare, l'infant Jaume es trobava sota la tutela del mateix home que havia segat la vida del seu progenitor. La Corona d'Aragó es quedava momentàniament en suspens amb l'òbit d'un sobirà que havia estat excomunicat i que havia estat aniquilat durant la batalla defenent els seus senyorius occitans càtars. Després de l'abrupte final del regnat del seu predecessor, Jaume assumia a la corona el 1213 quan encara era un nen de cinc anys. Ningú no sospitava que aquell infant es convertiria en un rei llegendari fins i tot a ulls dels seus coetanis. I en aquesta percepció, instada pel mateix rei, la imatge textual i visual de *miles Christi* va ser essencial.

1. Els dificultosos inicis del seu regnat i la consideració de *Dei gratia regis Aragonum*

Durant la seva llarga minoria d'edat, i sota la tutela dels templers al castell de Montsó el petit Jaume va estar assessorat per la seva mare Maria i el seu tiet Sanç I de Rosselló qui, ajudat per un consell d'aragonesos i catalans de confiança, va veure's obligat a sufocar contínues rebel·lions de la noblesa aragonesa que arribaria, fins i tot, a fer presoner el rei el 1123.¹ Des dels inicis, l'inexpert

1 La bibliografia sobre Jaume I és ingent. Remetem, conscients de la simplificació per manca d'espai: Furió Diego, 2007; Belenguier Cebrià, 2008; Cabanes Pecourt, 2009; Sarasa Sánchez (coord.), 2009.

infant va estar rodejat d'individus que van tenir com a missió educar-lo per tal de convertir-lo en el monarca que, més tard, ell mateix descriuria en el cèlebre *Llibre dels Feyts del rei en Jacme*, crònica redactada en primera persona i que constitueix la consagració del català com a llengua literària. Volia ser recordat, i rememorat, com un heroi predestinat a fer grans coses no, per tant, per vanitat personal, sinó per decisió divina (Cingolani 2007: 64).

Aviat, el rei que assoliria el sobrenom de Conqueridor va impregnar-se de la mentalitat de croat que va marcar notablement la seva vida política i ideològica (Alvira Cabrer 2015: 156), i així ho va recollir després en les línies de la seva crònica quan va manifestar que les conquestes havien de realitzar-se pel bé de la cristiandat i per tal que el cristianisme no sofrís de cap manera: (*Llibre dels Feyts*: par. 366 i Smith, 2006: en línia). Però el període que va transcórrer fins que el monarca no va assolir d'edat suficient per governar no va ser fàcil, sinó que va estar marcat per incerteses i conflictes que van fer trontollar la seva autoritat reial. Aquestes hostilitats, en gran part provocades per la noblesa que era conscient de la feblesa d'un rei tan jove i de marcada inexperiència, van ser utilitzades per part del sobirà per reconèixer quins podien ser els elements que podien pertorbar o fer perillar el seu poder i actuar en conseqüència. Així, aquesta fase convulsa va afavorir la capacitat i habilitat governamental que després va caracteritzar el seu extens regnat (Swift 1894: 33).

Jaume I va intentar coronar-se, encara que sense èxit.² L'últim intent, per al qual va ordenar fer una preciosíssima corona (Igual Úbeda 1956: 32), va tenir lloc entre l'1 i el 10 de maig de 1274 aprofitant que Gregori X (1272-1276) estava a Lió per a promoure una croada a Terra Santa. Aquesta última negativa d'assolir aquest desig de rebre cerimonialment la corona de mans del sant pare,

I, també, els estudis que es van glossar dins Ferrer i Mallol (coord.), 2011, 2 vol.). Aquest treball s'emmarca dins el Grup de Recerca *Escenaris i edificis religiosos medievals de la Corona d'Aragó* [2021 SGR 00212].

2 Per dur a terme la cerimònia, el rei havia de sol·licitar permís al sant pare d'acord amb la butlla d'Inocenci III (1198-1216), reconèixer la infeudació que es devia a Roma i pagar el tribut corresponent. Sobre aquesta butlla i les seves conseqüències (Palacios Martín, 1975).

que tant va somiar i intentar el rei,³ va poder esdevenir un darrer impuls en els seus desitjos de conquesta de terres als musulmans, si bé recentment alguns historiadors han considerat si aquesta proposta no devia ser sinó una estratègia narrativa utilitzada per ell mateix per presentar-se, ja a les acaballes de la seva trajectòria vital, com un perfecte rei guerrer (Bonet Donato i Pavón Benito 2021: 259), fet que es troba en sintonia amb la hipòtesi que presentem aquí. La contundència de la seva actitud des dels inicis de l'assoliment del seu govern, que refutava les obligacions concretes pel seu pare amb la Santa Seu argumentant que tant ell com els seus predecessors havien guanyat els seus reialmes en mans dels musulmans amb l'espasa, va marcar el camí que seguirien els seus successors i apuntalava la seva imatge com a *miles Christi* de la qual aquesta arma ofensiva, convertida en un nou emblema de la monarquia, assumia un paper preponderat (Fig. 1).⁴

El dret per regnar no era cap altre que el de primogenitura: és a dir, aquest dret, sense protagonitzar cap ritu de coronació, resultava suficient perquè els reis d'Aragó exercissin les seves tasques de govern. Jaume I havia heretat el reialme del seu pare i, encara que havia estat excomunicat —el Conqueridor també va rebre aquest mateix càstig—,⁵ ell era rei per la gràcia de Déu. És cert que el dret de conquesta, que va comportar la revaloració de l'espasa com a insígnia règia i que derivava de l'afirmació del fet que la terra era de qui l'havia conquerida, va

3 És cert que no existia una tradició de coronació papal al Casal d'Aragó a excepció de la del seu pare Pere el Catòlic. De fet, la legitimació dels monarques de la Corona no s'havia aconseguit a través d'aquest cerimonial, litúrgia per la qual, deixant de banda el pare de Jaume I i el mateix Conqueridor, els reis predecessors semblaven mostrar un cert, o aparent, desinterès. Sobre les coronacions dels reis d'Aragó hi ha diversos estudis, entre els quals destaquem Palacios, 1975; Durán Gudiol (1989: 17-40) i Serrano Coll (2020: 1-18). Per al cas concret de Jaume I, vegeu Serrano Coll (2008: 13-22).

4 La idea que l'espasa del sobirà donava el suprem domini als reialmes s'havia enunciat abans, amb Alfons el Bataller (1104-1134) qui, precisament, va protagonitzar un període de relacions molt tenses amb Roma. Però, com ja va ser assenyalat, va ser en temps de Jaume I quan hi va haver un veritable punt d'inflexió: (Palacios Martín, 1976: 273-296). Aquesta qüestió va comportar significatives conseqüències iconogràfiques, com ja hem posat de manifest en diversos estudis; entre d'altres Serrano Coll (2012: 161-172).

5 Els seus enamoraments van motivar que al dominic Berenguer de Castellbisbal, confessor del rei i bisbe de Girona, se li tallés la llengua acusat d'haver desvelat el secret de confessió, fet que va suposar que Innocenci IV l'excomuniés, condemna que va ser revocada uns anys després.

Fig. 1.- Imatges de Jaume I que denoten el protagonisme de l'espasa. Esq. Segells majors de Jaume I, anversos, 1229 D/1122. Archives Nationales de France; i 1238-1276, dins De Sagarra, *Sigil·lografia Catalana*, 28. A sota, butlles de Jaume I, anversos. 1231-1238, dins *Ibidem*, 25; i 1255, extret de Rafael Conde, *Catalunya medieval*, Lunweg, Barcelona, 1992, p. 114. Dreta, diverses escenes de l'*In excelsis Dei thesauris*, ff. 91v, 92r, 139r i 229v. c. 1276-1290, J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XIV.

suposar un mitjà de legitimació monàrquica en els territoris acabats d'adquirir per la Corona. Però el rei Jaume va voler plasmar també els seus vincles amb la divinitat. I per fer-ho va utilitzar diversos recursos, com els eloqüents termes *Dei gratia regis Aragonum* que circumden la seva imatge majestàtica en la seva sigil·lografia un cop conquerits els reialmes de Mallorca i València.⁶ Va utilitzar aquesta mateixa intitulació en altres documents de caràcter jurídic, com es veu en els *Fueros de Aragón* que va promulgar el 1247, dels quals s'han conservat diverses còpies, també posteriors i il·luminades.⁷ Aquests termes, que proclamen els seus nexes amb la divinitat, són molt significatius si es té en compte que el sobirà, com veurem, va voler presentar-se textualment i iconogràficament com a victoriós i afavorit per l'empara divina, sobretot en els territoris guanyats per l'espasa i, per tant, en la seva faceta bèl·lica de *miles Christi*.

6 Els segells del seu tercer període resen + *Sigillum Iacobi Dei gratia regis Aragonum et Maioricarum et Valencia comitis Barchinone et Urgelli et domini Montis pessulani*: De Sagarra i Siscar (1908: 255-256) i De Sagarra i Siscar (1916-1932, vol. 1).

7 Remetem, de moment, a Delgado Echevarría (1997). Anàlisi de les seves miniatures dins Serrano Coll (2008: 89-90).

Si el seu poder havia estat atorgat per Déu, Jaume I necessitava escenificar-ho dignament (García Edo 2008: 35), la qual cosa es veuria reflectida de forma evident en l'aspecte iconogràfic,⁸ però també en el textual en les línies del seu *Llibre dels Feyts* en què nombroses referències mostren la coherència i la consistència de la intervenció i protecció de la divinitat en la seva persona i, també, en les seves conquestes (Smith 2007: 115). El fet mateix que existeixi el *Llibre dels Feyts* i que fos creat com una autobiografia, gènere extraordinari en l'època en la qual es va redactar, mostra que Jaume I considerava el seu regnat, que sintetitza acuradament a través de la seva carrera militar, com una campanya dirigida per Déu, i, per tant, hi posa de manifest que el seu paper i la seva tasca eren més rellevants que els dels altres sobirans del coetani (Burns 1976: 8).

2. La ideologia sobre la guerra i la seva plasmació en el *Llibre dels Feyts del rei en Jacme*

El rerefons que apuntalava el fet de la guerra per part del Conqueridor estava configurat principalment pel desig de legitimitació i continuació del procés de conquesta contra els musulmans, com ja recordava Bernat Desclot en la seva crònica: «I fou molt ardit, i prous de les seves armes, i fort i valent, i llarg de donar, i agradable a tota gent i molt misericordiós, i tingué tot el seu cor i tota la seva voluntat de guerrear amb sarraïns».⁹ Però, en aquests moments d'apogeu teològic i eclesiàstic en el qual el papat era el principal element, visible i poderós (Torres Jiménez 2016-2017: 26), la ideologia bèl·lica també s'havia d'estruc-

8 Serà rellevant, en aquest sentit, la utilització del rei de la intercessió divina que es materialitza en el providencialisme i en l'ajut directe d'un delegat diví: Sant Jordi. En realitat, com ja s'ha explicat en altres treballs, aquesta presència, que s'ha d'entendre en l'òrbita de la mitificació del rei, té un intens significat polític perquè, en certificar la voluntat i el suport de Déu, suplanta el reconeixement eclesiàstic que, en principi i en la cerimònia de coronació, se li exigia al monarca.

9 Aquests termes anaven acompanyats de la cèlebre descripció física que va fer del monarca i que Soldevila considerarà que l'autor s'inspirava en la *Vita Caroli Magni* d'Eihnard. Vegeu Desclot, *Crònica* (Soldevila i Zubiburu, 1983: cap. 12 i p. 601, n. 1).

turar per la necessitat de cercar, per part de les classes eclesiàstiques i seculares dominants, una sèrie d'instruments simbòlics que els servís de suport per assegurar-se la superioritat social (Lafuente Gómez 2018: 143). Aquesta època d'expansió política i militar en l'occident cristià va ser també el període de la consolidació de nombroses monarquies que, naturalment, provocava constants conflictes interns entre les classes dirigents (García Fitz 2013: 141; González Antón 1981: 575). Jaume I no va ser una excepció dins d'aquest difícil ambient: el clima de les greus lluites amb la noblesa és el que explica nombroses de les seves iniciatives i, com ja s'ha posat de manifest, el seu regnat, precisament, es configura com una clau de volta en la superació —no sense dificultats— de la disgregació feudal cap a un ordre polític nou en el qual el sobirà adquiria un poder més fort i hegemònic sobre la resta de barons catalans i aragonesos (Kagay 1999: 65; Ferran i Planas 2001: 304).

Les accions assenyalades en el *Llibre dels Feyts* no són només l'expressió de si mateix, de les seves campanyes militars i de la nova societat que s'estava forjant. Les seves descripcions constitueixen també una evident manifestació de la seva religiositat, fet que converteix aquest singular volum en un llibre de caràcter personal i íntim que explicita textualment l'espiritualitat del monarca (Burns 1976: 8). Molt conscient de la potencialitat d'aquesta innovadora eina documental i propagandística, el Conqueridor va posar per escrit els esdeveniments conforme al recurs de la memòria selectiva: com sembla lògic, va referir ja no el que recordava, sinó el que volia que fos rememorat, ometent el que no li convenia o simplement no l'interessava, com ja s'ha manifestat en altres ocasions (Cingolani 2007: 131). Ell mateix ho adverteix en el seu pròleg, en què anuncia que hi ha una elecció dels fets descrits, si bé aquesta selecció està en constant sintonia, precisament i el que per a la nostra hipòtesi resulta rellevant, amb les seves actuacions alineades amb els designis celestials o la providència: «lleixam aquest llibre per memòria, a aquells qui volran oir de les gràcies que Nostre Senyor nos ha feytes, e per dar exempli [...]» (*Llibre dels Feyts*: par. 1). El *Llibre dels Feyts* és, doncs, i d'acord amb la conscient imparcialitat del seu redactor, l'instrument perfecte per comprendre el que era, per Jaume I, esdevenir un *miles Christi* i, també, *caput militia Christi*. I, al mateix temps, es configura com un element idoni per

ser utilitzat com a ruta o via directa per analitzar el que el Conqueridor entenia que havia de ser un veritable «cavaller de Déu». Perquè, encara que és un llibre militarment essencial, ja que descriu els seus fets i en primera persona els fets en els quals es va veure immers durant les seves campanyes de conquesta (i amb detalls subtils en molts casos), ens desvela, igualment, la intensa relació establerta entre el sobirà i Déu (Smith 2007: 106).

Així doncs, la crònica de Jaume I constata com, sabedor de la febaent i privilegiada relació que tenia amb la divinitat —que no només el guiava sinó que també el protegia—, el monarca l'aplicava com a puntal en el seu desig personal de conquesta i lloança a Déu. Deixant de banda altres episodis que evidencien fins a quin punt la providència l'havia ajudat al llarg de la seva trajectòria vital, el sobirà va percebre en la conquesta de territoris als musulmans un ampli camp d'oportunitats en una època que venia definida per canvis veritablement transcendentals (Alvira Cabrer 2015: 152). Com és sabut, la sustentació argumental i ideològica de la guerra, tant pel costat cristià com pel musulmà, s'afermava en el conegut concepte de «guerra justa» pel qual els cavallers i senyors participants en la batalla sentien l'obligació, i encara més el dret, de restablir el control sobre unes terres que consideraven que havien estat arrabassades als seus avantpassats (García Fitz 2013: 175). Per tant, la guerra contra l'islam no només era justa, sinó que estava fomentada per la divinitat, argumentació que ja despunta en el *Codex Vigilano* del segle x, els fulls del qual alaben sense embuts l'acció d'un rei conqueridor (Lafuente Gómez 2018: 143-147). Així les coses, les empreses bèl·liques no eren sinó actuacions en benefici de la cristiandat: Jaume I les degué prendre com un dels més rellevants instruments legitimadors i un dels pilars més potents del seu regnat, tal com refereix en la seva crònica en diverses ocasions,¹⁰ però també en altres documents jurídics, com el seu testament on, significativa-

10 Moment significatiu és quan el rei es dirigeix al seu fill, el futur Pere el Gran (1276-1285) al·ludint a la longevitat del seu regnat i com aquesta era fruit del desig diví: «Nostre senyor nos havia fet regnar al seu serviï pus de seixanta anys, mes que no era en memòria, ne trobava hom que negun rei, de David o de Salomó ençà, hagués tant regnat»: (*Llibre dels Feits*, cap. 162). Aquesta senectut tindria ressò iconogràfic en moltes de les representacions del sobirà de l'edat mitjana, com es va posar de manifest dins Serrano Coll (2008); Serrano Coll (2011).

ment, reconeixia que «som creació i criatura d'Ell [...] el qual des del principi ens feu prosperar de bé en millor, i mai no va abandonar les nostres accions ni va permetre que ens perdessin» (Udina Martorell 2001: 142-153).

En lliurar batalles justes i contra els infidels, la guerra del rei era també la guerra de Déu i, per tant, el sobirà gaudia de l'auxili diví. Jaume I va fer constar que, com a cap de la *militia Christi*, comptava amb aquest vistiplau: «ja que anem en el seu nom, tenim confiança que ell ens guiarà», reitera en la seva crònica (*Llibre dels Feyts*: par. 56). En altres passatges és més loquaç, perquè es presenta a si mateix amb una aura messiànica, qüestió que ha estat analitzada per diversos autors (Cingolani 2007; Aguilar Àvila 2013) i en què s'evidencia com l'instrument de Déu per la persecució dels enemics de la fe, qüestió que explica la seva protecció des de l'instant del seu engendrament i en els primers mesos de vida.¹¹ El sobirà ens diu que, sense estar preparat, quan va entrar a Santa Maria de Montpeller per ser batejat, els clergues van entonar *Te Deum laudamus*, himne d'agraïment a Déu, i, quan era conduït a l'església de Sant Cerní, podia sentir-se el cant profètic de Sacaries *Benedictus Dominus Deus Israel*, passatge destinat a anunciar l'arribada d'una figura messiànica i redemptora (Aguilar Àvila 2011: 11-64). Sembla plausible que la introducció de l'estel en totes les seves empremtes cèries precedint la seva efígie com a genet sigui resultat, precisament, d'aquest caràcter providencial que va voler exaltar el rei (Fig. 2). D'aquesta manera, l'astre seria l'evocació del que seria invisible i, per tant, una evocació a través d'una imatge convencional del que és immaterial (Serrano Coll en premsa). Aquest element arrencaria de textos sagrats com les profecies d'Isaïes, el Llibre de Daniel i, també, l'Apocalipsi, que menciona l'astre en la destra i del qual explica que «als qui surtin vencedors, als qui es mantinguin fins a la fi en la pràctica de les noves obres, els donaré poder

11 La seva concepció pot titllar-se de miraculosa, ja que el seu pare no volia tenir relacions amb la seva esposa. Igualment, pot veure's aquesta protecció en l'intent fallit d'assassinar-lo quan era un nadó: «E aenant nós jaent en lo bressol, tiraren per una trapa sobre nos un cantal, e caec prop del bressol». Significativament, hi afegeix: «mas Nostre Senyor nos volgué estorçre que no moríssim» (*Llibre dels Feyts*, cap. 5). Les referències arturianes en els episodis referits a l'inici de la seva vida van estar treballades per De Montoliu i de Togores (1924: 698-717).

Fig. 2.- Reversos, amb l'estel precedint el genet, dels segells dels reis Jaume I, Pere el Gran, Alfons IV, Jaume II, i Pere el Cerimoniós. Extrets de Ferran de Sagarra, *Sigil·lografia Catalana*.

sobre els pobles [...] Aquest és el poder que he rebut del meu pare. Els donaré també l'estel del matí» (Ap. 2, 2 i 25-28). Aquest estel, introduït per Jaume I, es va mantenir precedint el genet, invariablement, en tota la sigil·lografia dels reis d'Aragó fins temps de Joan I.¹² Cal assenyalar que aquest providencialisme se li continuà atribuint amb posterioritat, com indica Muntaner, qui afirmava: «que james no fon at senyor a qui Deus faes majors gràcies ne pus assenyaldes» (*Crònica de Ramon Muntaner*: cap. 6), i com també va destacar Pere el Cerimoniós en el si de l'extraordinària campanya de glorificació de la institució monàrquica que va engegar a través de dispositius textuais i, sobretot, visuals (Molina i Figueras 2013: 219-241).

És cert que el *Llibre dels Feyts* no refereix massa el suport del sant pare als seus projectes bèl·lics, segurament perquè, tenint en compte que Roma considerava que els reis peninsulars no havien de participar en les campanyes a Terra Santa perquè tenien els seus deures de croats dins la Península, l'empara per part de la Seu Apostòlica es donava per fet. Això podria ser utilitzat per part del rei en benefici propi fent creure al lector o a l'oient de la seva crònica que havia realitzat aquestes accions militars amb el suport directe de Déu i, per tant, sense la intermediació de la Santa Seu (Smith 2006: en línia). Per tant, el resultat de les seves batalles, exitoses, constituïen la prova de la veritable fe

12 Entenem que Martí I la va mantenir, si bé l'empremta que es conserva té danyada la part on s'ubicaria aquest estel (De Sagarra i Siscar, 1916-1932: núm. 83).

(Bronisch 1998: 205), de manera que els membres de les seves hosts eren considerats, a més de fidels seguidors del rei, servidors de Déu.

3. El protagonisme del senyal reial en les escomeses bèl·liques

Hem d'estar d'acord amb Schramm quan afirmava que dins la Península la utilització de les insígnies va tenir un paper menys rellevant que en la resta de l'occident europeu (Schramm 1960: 63); de fet, en les nostres contrades aquests símbols de poder no són els que «van fer» el rei, sinó que, en tot cas, visualitzaven la seva puixança i la van concretar a ulls dels súbdits i dels seus homòlegs. És veritat que la seva possessió s'interpretava com la confirmació del seu dret al tron, o de l'exercici del govern en definitiva: és així com ha d'entendre's l'episodi, ja al·ludit, de la mai assolida coronació —malgrat que desitjada— per part del rei Conqueridor, per exemple. Segons testimonien els escrits i el repertori figuratiu conservat en els diversos suports artístics (Serrano Coll 2015), el palat va acompanyar la figura del monarca des de l'instant de la seva investidura en tots els escenaris possibles, tant en els estrictament quotidians i privats com en els de caràcter governamental i, per tant, d'índole pública. I l'associació amb la seva persona, a més, persistia més enllà del seu ministeri: els emblemes que poblen els sepulcres reials són una clara evidència.

Per conduir l'estendard reial es recorria a un portador d'insígnies, sovint un membre escollit de l'alta jerarquia civil, que proclamava, amb la seva exhibició, la presència de la institució monàrquica. Aquesta presència podia ser també figurada; alguns textos de l'època refereixen que s'utilitzaven també per presentar el sobirà quan aquest no es trobava, físicament, en aquell indret: els termes de Muntaner, encara que més tardà al regnat del Conqueridor, són prou clars i explicatius.¹³

13 «Que veus aquí lo seu estendart qui representa la sua persona. E així, que ell sia amb nos, e la gràcia de Deu e d'ell nos ajudarà e ens darà victòria», deia Corral Llança segons el testimoni de Muntaner (*Crònica*: cap. XIX).

Aquest estendard complia la comesa, durant les batalles, d'identificar les hosts,¹⁴ donar a conèixer el curs de la contesa¹⁵ o, fins i tot, informar de la victòria sobre els enemics, de manera que es col·locava en els llocs més elevats per ser fàcilment visible: «lo pus alt lloc», o «la pus alta torre del castell» són expressions molt acostumades en la cronística medieval.¹⁶ Encara que, potser, una de les més conegudes sigui la verbalitzada per Jaume I que, a més de recordar el vistiplau i ajut de la divinitat en la seva actuació, denota un sentimentalisme que adverteix del significat profund d'aquest element.¹⁷ Precisament és en el *Llibre dels Feyts* on es palesa, en nombroses ocasions, la importància extraordinària del senyal reial. Mostra significativa és l'episodi de Cabrera, quan l'estendard va ser lliurat a uns soldats que, desobeint el seu senyor i cavaller de la ciutat Berenguer Finestres, el van mantenir amagat fins que el sobirà va poder apropar-se a les muralles, moment en el qual van fer-lo onejar sobre una de les torres del castell i, a l'instant, la ciutat es va sotmetre (*Llibre dels Feyts*, par. 44). Igualment, la necessitat de portar el penó per part del rei s'adverteix en nombrosos passatges, com testifica la seva negació a acostar-se a la ciutat del Puig sense el seu senyal fins al punt de no dubtar a esquinçar les gualdrapes del seu cavall per fer-ne un i, només així, precedit d'aquest element, apropar-se a la ciutat per ser identificat sense dificultat (*Llibre dels Feyts*: par. 221). Aquestes narracions, entre altres textos, mostren que l'heràldica del monarca, a més de ser una eina de comunicació visual, va arribar a convertir-se en una espècie d'escut psicològic, concepció que explica també la vàlua que van adquirir com a

14 És eloqüent, en aquest sentit, l'aclariment de Zurita sobre la mort de Pere el Catòlic, sobre la qual explica que va faltar a Muret perquè Simó de Montfort i els seus van anar on «el rey peleaba porque conocieron su estandarte» (Zurita y Castro, 1562-1580: ll. II, cap. LXIII).

15 El mateix Zurita comenta: «cuando los moros que estaban en el combate [de Montesa] sintieron el ruido y vieron el estandarte real en la Muela, entendiendo que no les quedaba otra guarida ni defensa [...] rindiéronse al rey [Pere el Gran] sin condición alguna»: (Zurita y Castro, 1562-1580: ll. IV, cap. IV).

16 Vegeu *Crònica del rei en Pere* (cap. 3), *Crònica de Muntaner* (cap. CCXXVIII), *Crònica de Bernat Desclot* (cap. CLXVII), Zurita y Castro 1562-1580 (ll. VIII, cap. XXXIII).

17 Jaume I descriu: «E quan vim nostra senyera sus en la torre descavalcam del cavall, e endreçam-nos vers orient, e plorant de nostres ull, e besam la terra per la gran mercè que Déus nos havia feita» (*Llibre dels Feyts*: par. 282).

Fig. 3.- Pintures del Palau Aguilar, finals del XIII. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Detall d'escenes de combat i, assenyalats, diversos baluards àrabs. En la part superior, l'estendard de Las Navas de Tolosa, avui conservat —com a trofeu de guerra que va portar Alfons VIII— a Las Huelgas de Burgos.

botí de guerra:¹⁸ recordarem aquí, per citar un gloriós exemple, el significat i pes simbòlic que va assolir en els reialmes cristians l'apoderament del penó de Las Navas de Tolosa que, a parer nostre, va tenir un ressò iconogràfic prou evident en les conegudes pintures murals del Palau Aguilar, ja de les acaballes del segle XIII (Fig. 3). O, també, que s'hagi conservat, a manera de relíquia gairebé sacra, l'anomenat penó de la Conquesta de València, primer exhibit a Sant Vicent de la Roqueta i ara a l'Arxiu Històric Municipal de la capital llewantina, que des de Pere Antoni Beuter es pressuposa que va ser la bandera que s'hissà quan la ciu-

18 Encara que les descripcions que acrediten aquesta concepció són una mica posteriors. Algunes certifiquen l'interès per la defensa de l'estendard, com al·ludeix Zurita (1562-1580: ll. XIX, cap. XLIV). Més il·lustratiu és el passatge en el qual els vassalls del rei d'Aragó, després de conquerir l'Alguer, mostren al sobirà la gran quantitat de banderes arravatades als enemics dient-li: «Senyor, veus ací lo vostre tresor que nostre senyor Déus vos ha donat» (*Crònica del rei en Pere*: cap. 5). Altres referències es poden trobar, per centrar-nos només en els *Analns* redactats per Zurita (1562-1580: ll. IV cap. XXIV; ll. IV, caps. XXIV i CXIX; ll. V cap. XLVII i ll. IX cap. XXV).

tat de València va capitular en favor del rei (Escartí Soriano [ed.], 1995, vol. II: 215).¹⁹ De la mateixa manera, l'estendard singularitzava la figura del monarca i, òbviament, ajudava a reconèixer-lo, en aquest cas dins un context bèl·lic, però que es feia extensiu en medis diversos, fet que era imprescindible. És a dir, resultava fonamental que el sobirà fos percebut per la pròpia host i la força enemiga per tal de ser un exemple que calia seguir per als primers i una potència colpidora i terrible per als segons. Perquè només amb aquesta identificació podia verificar-se, o acreditar-se, el coratge del seu líder, tan aplaudit en les cròniques en el cas del Conqueridor, també posteriors: la topada amb els musulmans a València i la seva gallardia després de ser ferit greument per una sageta enemiga és un dels més coneguts exemples,²⁰ sense comptar les vegades que ell mateix desvela que es descobreix per ser ferit per l'enemic, i que, en sortir il·lès malgrat l'atreviment, evidencia públicament la protecció de Déu sobre la seva persona. És precisament en aquest context bèl·lic i visual on, dins els elements que poden identificar-se com a generadors de la seva imatge del *miles Christi*, pot trobar-se com un dels més rellevants el senyal reial, que va ser l'emblema que, en sintonia amb els textos, va adquirir una transcendència més gran.

Però l'heràldica no va ser només un símbol de poder reial que comportava els valors fins ara advertits. El senyal reial també va constituir un símbol d'estabilitat perquè, un cop creat i assumit com a pertanyent al seu titular reial, ja no es modificava i, així, va anar esdevenint com un element que invocava un poderós sentit de cohesió (Parsons Lillich 1991: 41) del qual eren partícips també els súbdits. És precisament això el que explica que la ciutadania manifestés el seu suport a la institució monàrquica a través del desplegament de senyeres i penons amb les

19 Va ser Rafael Narbona (2008: 82) el primer que va posar en dubte la seva veracitat. Sobre el sermó de Beuter, vegeu Escartí Soriano (2021: 131). Hi ha un estudi recent sobre la celebració commemorativa de la festa de la conquesta cristiana de València en Granell Sales (2022: en esp. part. I).

20 Ell mateix va voler extreure's la sageta que l'havia malferit greument, «e eixi'ns bé a la meitat de la testa la punta de la sageta [...], e veníem rient per tal que la host no se n'esmaiàs» (*Llibre dels Feys*: par. 266). Aquest succés es va poder corroborar quan les tombes de Poblet van ser profanades. Llavors, els seus ossos, de gran envergadura, també van demostrar que les descripcions sobre el seu aspecte físic com la de Desclot (*Crònica*: cap. 12), que és la més extensa de totes les que ens han arribat, també eren certes.

armes del sobirà.²¹ El seu emblema, exhibís o no elements cristians, tenint en compte que el rei era el cap de la milícia, i que aquest era guiat per Déu, va convertir-se, de forma natural i inevitable, en un element quasi supraterrenal per ser un símbol de presència divina que acompanyava els defensors de la fe veritable (Bronisch 1998: 203). El fet que les cròniques medievals presentin Jaume I com el principal *miles Christi* de la campanya contra Mallorca i València perquè era rei i, consegüentment, líder de les seves tropes (Lafuente Gómez 2018: 147) ho avala, així com també l'arenga que el bisbe Berenguer de Palou va dedicar al rei i a l'empresa en les corts de Barcelona abans de la conquesta del reialme insular, en la qual deia que «aquest fet no es obra nostra, car es obra de Déu» (*Llibre dels Feys*: par. 62).

4. El concepte de *miles Christi* més enllà del context de guerra: la vessant legislatora

El terme *miles Christi* ha estat lligat, tradicionalment, amb la imatge d'un cavaller cristià amb l'espasa en actitud d'atac i muntant un cavall encobertat amb l'emblema que coincideix amb l'escut defensiu del seu genet. I, en el cas del rei de la Corona d'Aragó, es relaciona amb la seva imatge eqüestre, majoritàriament dins un context de guerra, cavalcant sobre un cavall al galop cobert amb gualdrapes amb les armes del reialme. Però, és aquest un concepte, i una iconografia, per tant, exclusivament de caràcter bèl·lic?

Pensem que l'ideal de *miles Christi*, a més de la seva identificació amb un cavaller al servei de Déu, també pot entendre's com aquell individu que actua, amb un clar vessant social, en relació amb la seva competència legislatora; una capacitat que li venia atorgada per la mateixa divinitat, com ja s'assenyala en Proverbis 8, 15-16: «gràcies a mi els reis regnen i els sobirans promulguen lleis

21 Com demostren ciutats com Tarragona, Barcelona, València, o Cotlliure, entre d'altres. Com a mostra, vegeu el *Llibre dels Feys* (par. 107), la *Crònica de Bernat Desclot* (caps. XLVI i XLIX), la *Crònica del rei en Pere* (cap. III), o Zurita y Castro (1562-1580: ll. x cap. LI; ll. VI, cap. XXXIX i ll. XIX, cap. XVI), per exemple.

justes; gràcies a mi governen els governants i els magistrats jutgen amb justícia». Que el sobirà era un cavaller de Déu que lluitava també per l'estructuració del poder ja ho va explicitar Alfons el Cast, avi del Conqueridor:

La protecció de les coses divines i humanes no pertany a ningú més que al príncep, i res ha de ser tan propi del príncep bo i recte que impedir les injúries, apaivagar les guerres, establir la pau i promulgar-la, i, un cop promulgada, conduir els súbdits a conservar-la, perquè d'això, no incòngruament, es pot dir i establir que és del príncep el que es diu dels reis: «gràcies a mi regnen els reis i dicten sentència les autoritats» (Cingolani 2007: 91).

No és casual que les primeres constitucions de Pau i Treva d'un rei d'Aragó es promulguessin durant el govern Alfons el Cast el 1173, en realitat resultat de la concreció de l'ideal de Pau i Guerra de Déu del segle x. No obstant això, va ser precisament en temps del Conqueridor, en la segona meitat del segle XIII, quan aquesta idea va esdevenir un instrument de poder exercit pel monarca (Cingolani 2007: 116-117). Jaume I va saber conciliar la seva concepció de sobirania amb el nou sistema legal que s'estava erigint resultat d'un context de *Furor legalis* de la cristiandat (Ahuir i López; Palazón Loustaunau 2001: 213) davant les recents conquestes. Conscient de la necessitat d'instaurar un nou ordre en els nous reialmes adquirits, es va convertir en un gran promotor del dret i va saber pregonar —també iconogràficament— la seva capacitat legisladora (Serrano Coll 2008: 63-64), fent extensiva la seva actuació afavorint que els estudiosos de dret es graduessin a Bolonya i rodejant-se d'eminents juristes (Ahuir i López; Palazón Loustaunau 2001: 212). Com s'ha analitzat en diversos estudis, el regnat del Conqueridor es va configurar com un moment clau en la superació de la disgregació feudal cap a un ordre polític nou caracteritzat pel desenvolupament de l'activitat jurisdiccional sobre un territori on el monarca assumia un poder polític més fort i hegemònic sobre la resta de barons, catalans i aragonesos, que havien estat tan dissidents en els primers anys del seu regnat (Ferran i Planas 2001: 304). En aquest sentit, resulta fonamental, en aquests moments, la promulgació de les *Commemoracions* de Pere Albert, on la *plenitudo potestatis* era

l'argument que reafirmava el dret de general jurisdicció del *princeps* per tal de reformar l'anterior ordenació política i jurídica de base feudal cap a un ordre més evolucionat sota la superioritat del sobirà (Ferran i Planas 2001: 295).²²

Un dels exemples més interessants de Jaume I com a rei legislador es troba en el text dels *Fori et privilegia Valentiae* de 1238, la promulgació dels quals va implicar la substitució del primitiu caràcter de graciosa concessió legal del *costum* pel concepte contractual dels *furs* (Belenguer Cebrià 1984: 27). Amb aquesta normativa se substituïen els costums i les lleis musulmanes i s'establia la normativa necessària per preservar el que la «guerra justa» havia aconseguit contra el poder sarraí (Peset Reig 2018: 29). En el text trobem que el sobirà no va crear només una espècie de cuirassa simbòlica en què recolzava les seves accions com a bon cristià, sinó que, segons expliquen també, va promulgar el corpus com una defensa legal que el protegia en un context aliè al de la batalla (González Antón 1981: 587). Així doncs, el rei Conqueridor es va preocupar per la formació i consolidació d'institucions jurídiques i legislatives que va utilitzar com a baluard i suport per als seus desitjos de superioritat davant els seus súbdits, com també va fer, més enllà dels furs llevantins, amb les *Consuetudines Ilerdenses*, per exemple. D'acord amb el seu tarannà legislatiu, el corpus figuratiu conservat d'aquest monarca —coetani o posterior al seu regnat— ofereix abundants exemples que el presenten a manera d'autor i com a font del dret: potser, el primer full de l'*In excelsis Dei thesauris*, on s'exhibeix el rei en el moment d'ordenar la redacció d'aquesta compilació jurídica,²³ és, segurament,

22 Sobre les *Commemoracions* i Pere Albert també són fonamentals Kagay (2001 i 2004: 39-74). Remetem també a l'epígraf «Messianisme i empara jurídica» (Serrano Coll, en premsa).

23 Aquesta compilació és un dels més importants cartularis del segle XIII i és resultat de la iniciativa de Jaume I per acabar —segons Zurita— amb les diversitats forals existents per consolidar un nou sistema jurídic unificat. Vegeu Zurita y Castro (1562-1580: ll. III, ap. XLII. Sobre la diversitat foral, Ubieto Arteta (1989: 13-16 i 26-41). Cal dir que, a la cort papal s'havia dut a terme una empresa similar: el 1234 i sota la butlla *Rex pacificus* Gregori IX (1227-1241) —el mateix pontífex que va declarar com a croada la campanya de Jaume I sobre València— va promulgar el *Liber Extra*, encarregat a Ramon de Perafort i que actualitzava totes les col·leccions de decretals anteriors. Aquestes *Decretalium Gregorii IX compilatio* poden consultar-se, en obert, en el lloc web <http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost13/GregoriusIX/gre_0000.html>.

Fig. 4.- *In excelsis Dei thesauris*, f. 1r. c. 1276-1290, J. Paul Getty Museum, Ms. Ludwig XIV

una de les composicions més supèrbies i brillants (Fig. 4). No sembla casual que part d'aquesta iconografia de caràcter legal sigui resultat de la transposició de models procedents d'un gènere d'indubtable valor legal com és la sigil·lografia, així com tampoc no ho és la inserció d'imatges de devoció per dotar d'un caràcter sacre al document jurídic, com es veu als *Fori et Privilegia Valentiae*²⁴ o la utilització de la seva imatge a manera de rei David amb una finalitat molt concreta en un dels fulls del *Privilegiorum regni Valentiae* (Serrano Coll 2008: 237-239).²⁵

La creació i promulgació de lleis i ordinacions en temps de Jaume I pot llegir-se com una actuació que li permetia generar, a més d'una forta legislació que cercava el tan necessari ordre i bon funcionament del reialme, una visualització de la seva persona com a *miles Christi* victoriós que posava al servei del Totpoderós, que tant el beneficiava i protegia, els territoris que governava en el seu nom. Igualment, en el cas de la Corona d'Aragó, el sobirà i el seu poder havien de configurar-se com un únic agent aglutinador de territoris diferents que

24 Sign. 146. Olim: 51. Remetem, de moment, a Villalba Dávalos (1964: 31) i Teresí Domingo (1999).

25 Si bé aquesta lectura iconogràfica va ser exposada a un congrés a Trujillo el 2005 i la va publicar Serrano Coll (2007: 661-663).

mai no van perdre la seva individualitat malgrat estar sotmesos a un mateix sobirà (Serra Desfilis 2007: 36), almenys fins a la seva mort.²⁶ El Conqueridor va cercar personificar aquesta imatge poderosa de talent indubtable que, malgrat les diferències existents entre els territoris que havia acollit sota el seu ceptre després dels successius episodis de conquesta i amb l'ajut de Déu, serviria com aglutinador de tots ells. Una activitat legislativa que molts han assenyalat de rellevància similar, fins i tot igual, que la seva activitat conqueridora.

Com queda dit, no ha de sorprendre aquesta identitat de *miles Christi* en el vessant bèl·lic i legislador si es pren en consideració el període intel·lectual en el qual estava immers el rei. S'ha dit ja que el segle XIII es va caracteritzar per ser una centúria de canvis nuclears que van afectar tots els aspectes de la vida dels homes i les dones d'aquell moment. I també s'ha explicat que una d'aquestes transformacions va ser la consideració de la guerra com un fet moral i teològic, però també com un argument essencialment legislatiu (Brundage 1976: 100). No sembla coincidència que un rei com Jaume I fomentés tan intensament aquest aspecte: per al sobirà no era sinó el resultat d'aquesta evolució del concepte de guerra que dirigia el seu govern. Només apuntarem, com a línia de recerca per treballar, si els reis de la Corona d'Aragó no van escollir les seves iconografies en els seus segells —majestàtica en l'anvers i eqüestre en el revers— tenint en compte, precisament, aquesta qüestió. Coneixedors de la rellevància propagandística d'aquests elements que validaven i autenticaven els documents dels quals pengen, caldria preguntar-se si la seva imatge bèl·lica no devia ser sinó una mostra d'aquest doble concepte de *miles Christi* que hem presentat: com a guerrer en la representació iconogràfica del revers, i com a legislador en el mateix document que la peça cèria autèntica. Potser, i aquesta

26 Cal recordar el seu testament, que dividia els seus reialmes entre els seus primers fills primogènits: Pere, qui va ser anomenat el Gran, adquiriria els territoris heretats peninsulars i València; mentre que Jaume va ser rei del reialme de Mallorca juntament amb els territoris del comtat de Rosselló i la Cerdanya i Montpeller. Aquest testament comportaria una sèrie de discrepàncies que portarien, ja al segle XIV, al famós procés judicial de Pere el Cerimoniós contra Jaume III que va culminar amb l'annexió, després d'una greu campanya bèl·lica, del reialme insular. La bibliografia sobre aquest episodi és ingent, encara que remetem, de moment, als encara fonamentals treballs de De Bofarull i de Sartorio (1866), Riera Melis (1986) i Ensenyat i Pujol (1997).

és una hipòtesi sobre la qual caldria aprofundir, va ser aquesta raó —la de considerar-se protectors de les coses divines i humanes, impeditnt injúries, apaivagant guerres i establint i mantenint la pau, com diria Alfons el Cast reprentent els al·ludits termes dels Proverbis— la que va comportar que els nostres sobirans escollissin, com a única representació en els segells menors, la seva imatge eqüestre i que descartessin l'entronitzada.²⁷

5. El *Llibre dels Feits* de Jaume I i la *Segunda Partida* d'Alfons X: les contradiccions de dos *specula principum*

Fins ara, l'exposició de la ideologia de Jaume I com a cavaller victoriós i modèlic mostra, únicament, un costat de la moneda que configura el seu complex caràcter: d'una banda, exemplar; de l'altra, contestatari. Per reconèixer aquesta doble faceta del rei podem acostar-nos a un altre text coetani al *Llibre dels Feits*, també creat per un sobirà, en aquest cas de Castella: les *Partidas* d'Alfons X el Savi (1221-1284).²⁸ L'elevat nombre d'escrits de caràcter polític que es va generar i desenvolupar al llarg del seu regnat va suposar la fomentació i la proliferació d'aquest tipus de textos en altres entorns, no solament àulics (Rodríguez de la Peña 2000-2001: 24). I, de tots els escrits jurídics que van aparèixer llavors, un dels més destacats va ser el que configura les *Siete Partidas*, que es van ser escrites entre 1256 i 1275²⁹ i que constitueixen la compilació de textos sobre normativa jurídica centrada en l'organització, el dret i l'administració del reialme.

27 El primer rei del qual conservem un segell menor és Pere el Catòlic, pare de Jaume I. A partir d'ell, tots els successors que van fer servir aquesta tipologia van escollir invariablement la seva figuració eqüestre per estampar en la seva superfície. Vegeu el repertori complert en el catàleg de De Sagarra i Siscar (1916-1932: vol. 1).

28 És abundantíssima la bibliografia sobre Alfons X, però destaquem, pel seu caràcter global i recent García Fernández ([coord.] 2022).

29 Sobre les *Partidas* remetem, només, a Mechtild, Becker i Schmidt ([eds.] 2021). A títol genèric, vegeu també el recent estudi de Sánchez-Arcilla Bernal (2022: 393-410).

En el cas que ens ocupa, resulta més particular, per la seva temàtica, la *Segunda Partida*, on s'estableix la normativa que tracta «de los emperadores, reyes y de los otros grandes señores que han de sostener la justicia y verdad en la tierra».³⁰ En aquesta part s'explica de quina forma el monarca ha de tractar la seva família (*Las Siete Partidas* 1843: 133) i com els seus súbdits han de tractar-lo a ell (*Las Siete Partidas* 1843: 136-143). També explicita sobre quin ha de ser el comportament del sobirà durant la batalla (*Las Siete Partidas* 1843: 179-186), com han de cuidar-se i preparar-se els castells on el sobirà s'allotjarà, la manera en què s'ha de tractar la seva família i la reina en particular (*Las Siete Partidas* 1843: 157-167), i, fins i tot, la forma en què havien d'abillar-se durant les cavalcades, amb la qual cosa es va arribar a generar una normativa per a la vestimenta durant els àpats (*Las Siete Partidas* 1843: 174-176). En el seu moment, aquest escrit va significar un símil amb els *specula principum* europeus³¹ en els quals els monarques es basaven i es guiaven per mantenir-se dins les normes i especulacions del que es considerava un bon governant (Nanu 2013: 109). Les *Partidas* o el *Libro de las leyes*, segons la seva denominació originària, va substituir el dret de tradició gòtica i va suposar una legislació que s'adaptava d'una manera natural a la societat canviant que s'estava desenvolupant durant les dècades de la seva redacció, una societat de comerç i indústria incipient que començava a deixar en segon terme l'agricultura com a única base econòmica i el sistema feudal, que cada cop era menys ferri (Molina Molina 1993-1994: 171-172).

Els sobirans Alfons X i Jaume I estaven units familiarment, ja que el nostre rei era sogre del castellà arran de les esposalles de la seva filla Violant.³² Les relacions entre ambdós monarques no sempre van ser fluides, com demostren diversos episodis algun dels quals, fins i tot i com palesa una de les escenes

30 Hem utilitzat l'edició d'Ignacio Velasco Pérez (*Las Siete Partidas* 1843: 123).

31 Sobre aquests tipus de textos exemplars en l'Europa medieval és rellevant encara Meens (1998: 345-357).

32 El 1240 ja havia estat acordat aquest matrimoni segons es desprèn del segon testament del rei Conqueridor, signat el 1 de gener de 1241, on se cita la seva filla *Ioles, cojugi Alfonsi, primogeniti illustris regis Castellae*. Vegeu Udina Martorell (2001).

Fig. 5.- Pintures del castell d'Alcanyís, clau de l'arc i cara sud. Detall, en la clau de l'arc, de l'*osculum pacis* entre Alfons X i Jaume I. Segle XIV.

dels esplèndids murals del castell d'Alcanyís, han tingut ressò iconogràfic (Cid Priego 1958: 10) (Fig. 5).³³ Però van ser capaços d'arribar a la cordialitat, és cert que per preservar els seus interessos i ambicions polítics davant els perills i amenaces estrangeres que els eren comuns (De Ayala Martínez 2004-2005: 115-116). I és precisament dins d'aquest context on resulta interessant contrastar, d'una banda, el que Alfons X pauta dins la *Segunda Partida* sobre el que socialment és acceptable i adequat per a un sobirà modèlic i, de l'altra, les actuacions que Jaume I descriu en el seu *Llibre dels Feyts*. Perquè, analitzant els episodis de la crònica catalana, s'arriba a la conclusió que Jaume I va actuar sense tenir en consideració de cap mena la normativa dictaminada pel seu homòleg, i familiar, castellà: el que interessava al Conqueridor era, a més d'evitar qualsevol referència als afers de la seva vida que podrien ser conside-

33 Que, com ja deia Carlos Cid, representava el final de les disputes entre ambdós monarques sobre el reialme de Navarra. Sobre aquest fet i concrecions sobre la seva identificació, Serrano Coll (2008: 195-199).

rats dubtosos, evidenciar que els actes exemplars —els que, precisament, fa constar en la seva crònica— els feia no solament sota l'empара de Déu, sinó en el seu nom.

Deixant de banda aspectes referents a la seva severitat,³⁴ resulta il·lustratiu el seu silenci respecte a la seva coneguda faceta d'adúlter, actitud que la *Partida* censura perquè l'esposa del rei ha de ser honrada i estimada, ja que ambdós esposos són un en virtut del sagrament del matrimoni (*Las Siete Partidas* 1843: 133). El rei, segons el text castellà, no propagarà el seu llinatge amb «mujeres males, ni con muchas, por no envilecerse» (*Las Siete Partidas* 1843: 129), però, com se sap, Jaume I va mantenir nombroses relacions fora dels seus matrimonis i va arribar a intentar anul·lar la seva unió amb Teresa Gil de Vidaurre (1220-1285) a la qual acusava d'haver contret la lepra per poder enllaçar-se amb la seva amant Berenguela Alfonso (Chamberlin 1995). D'altra banda, tampoc no va coincidir amb les *Partidas* en les seves prescripcions envers la seva relació amb els seus fills: conforme al text castellà, s'havia de guardar i «amarlos mucho», i s'hi donen indicacions precises sobre la seva formació i aliment (*Las Siete Partidas* 1843: 133, 154). Com és ben conegut, Jaume I, quan va conèixer la mort del seu fillastre Ferran Sanxes ofegat al Cinca no va dubtar a dir que «a nos plac-nos molt quan ho haguem oït» (*Llibre dels Feyts* par. 550), termes duríssims, venjatius i colpidors que van suscitar comentaris diversos per part de molts cronistes i historiadors.³⁵ És cert que el nostre monarca va estimar el seu fill il·legítim, a qui va dotar d'important patrimoni

34 Recordeu l'episodi ja esmentat en el qual el rei ordena tallar la llengua al bisbe de Girona Berenguer de Castellbisbal, qui havia desvelat el secret de confessió. Sí que és cert que en la crònica el rei al·ludeix al dominic com el seu confessor, però omet qualsevol referència a aquest fet que li va provocar l'excomunicació. És significatiu que aquest episodi succeeís quan Jaume I travessava un moment de relacions difícils amb la Santa Seu (Villanueva Astengo, 1850, vol. iv: 155-157). Afegim, també, la malvolença i aversió que el nostre rei va mostrar amb els musulmans mallorquins els qui, com que no volien rendir-se, van rebre càstigs brutals. Sobre aquesta qüestió és il·lustrativa la crònica àrab Kitâb tâ'rîh Mayûrqa (Ben Ma'Mar i Rosselló Bordoy (eds.), 2008).

35 Remetem, per exemple, als de Soldevila respecte a aquest passatge, on recorda la sorpresa i incredulitat de Zurita o Tourtoulon, qui, sense massa consens, va procurar explicar-ho dient que, en comptes de *plach* el sobirà volia escriure *planch* (Soldevila i Zubiburu 1983, notes al *Llibre dels Feyts*: 550, n. 2).

i a qui assignà nombroses missions diplomàtiques, però aquesta estimació va transformar-se en odi colèric quan el fillastre encapçalà una rebel·lió en contra seu que el seu primogènit Pere, el futur rei Gran, va saber erradicar (Elipe Soriano 2013). Qui sap si el Conqueridor, sabent-se custodiat i protegit per Déu, no va acceptar amb tan poca commoció aquest incident en què el seu fill bastard perdia la vida a mans del seu primogènit legítim («l'infant En P. [...] l'havia feït negar», va dir) com una mostra més de l'acció divina?

El que es percep a través de l'escrit del Conqueridor és una supremacia que contrasta notablement amb la humilitat que anima Alfons X que mostri un bon governant. I tot això malgrat que dins la *Partida* recorda que un rei és un vicari de Déu en la terra, vicariat imprescindible perquè sense una figura superior a la qual obeir, no seria possible fer justícia.³⁶ I, encara que explicita el castellà que un rei és un representant de Déu, aquesta comesa ha de fer-lo refutar «la honra excessiva e inútil» (*Las Siete Partidas* 1843: 112). No obstant això, eloqüentment, Jaume I inicia el seu llegat memorial descrivint, ja en la primera part del seu *Llibre dels Feïts* i com ja hem comentat, el fet miraculós del seu naixement i la fortuna que va tenir amb l'intent d'assassinat que va sofrir de nadó en el seu bressol, per repuntejar de forma perspicaç la seva persona amb la predestinació a la grandiositat. No és sinó amb aquesta actitud preeminent, antagònica amb la discreció exalçada per rei castellà, que el Conqueridor justifica que, veritablement i per fets fefaents, era esdevingut rei per la gràcia divina: era Déu qui li havia permès ser rei legítim, la qual cosa el situava per sobre de la resta dels homes en haver estat impulsat per ser un líder innegable en el pla de Déu per a la redempció dels cristians (Smith 2007: 111) i per a la conversió dels infidels.

Impulsat per un concepte de Guerra Santa incoherent en molts sentits (Bronisch 1998: 204), Jaume I el Conqueridor va tenir una trajectòria vital marcada per l'ambigüïtat on la seva política era religió, i la seva religió era política. Va ser un *miles Christi* que rendia compte dels seus actes, sovint in-

36 El rei és vicari en representar en la terra la funció de monarca que Déu té als cels, premissa que no era nova, ja que es rastreja ja en fonts visigòtiques. Remetem a Martín Prieto (2016: 453-496).

justificables, per defensar les seves decisions i assegurar la seva posició en el si d'una aura divina: les coses succeïen tal com Déu les havia permeses o fomentades. Res a veure amb el que es desprèn de les *Partidas*, on el sobirà temia Déu perquè era totpoderós i era qui el mantenia en el seu lloc a la terra per fer justícia; a més de ser a Ell a qui s'havia de donar comptes dels actes realitzats (*Las Siete Partidas* 1843: 126). Però el Conqueridor, a través de grans gestes, havia assolit grans conquestes, la qual cosa, a ulls d'ell mateix i de gran part dels poders europeus, tenia el suport de Déu. Perquè, quin home, sense estar beneït per la gràcia divina, hauria pogut aconseguir aquells èxits militars? Jaume I es va constituir com a *miles Christi* no pas pels seus actes personals, com a home imperfecte i efímer que no reflecteix en els seus records que posa per escrit, sinó pels seus fets més rellevants en el seu vessant governamental. El seu halo llegendari l'estava iniciant ell mateix a través de la selecció dels episodis que va decidir glossar al *Llibre dels Feyts*, redactat no només per deixar-lo com herència per a l'educació i formació dels seus fills, sinó, com consta en altres textos com per exemple la *Segunda Partida*, per ser llegit o escoltat més enllà de l'àmbit familiar: les gestes d'aquest prolífic i exemplar *miles Christi* pensem que degueren arribar, com una espècie de manual militar (Alvira Cabrer 2022: 35-62) en el qual s'accentua la importància de la bona logística, l'apurada i treballada estratègia, i la necessitat que la resta de cavallers del seu reialme s'envoltessin de bons vassalls i lleials.

Bibliografia

- AGUILAR ÀVILA, A. (2011) «Jaume I i el Llibre dels fets», dins *Introducció a les grans cròniques*, Barcelona, Rafael Dalmau, pp. 11-64.
- (2013) *Llibre dels feyts del rei en Jacme*, València, Universitat Catòlica de València.
- AHUIR I LÓPEZ, A.; PALAZÓN LOUSTAUNAU, A. (2001) *Història de la literatura en llengua valenciana. Segle XIII*, València, Diputació de València.
- ALVIRA CABRER, M. (2015) «Jaime I de Aragón, conquistador de Mayûrqa y Šarq al-Andalus, antes de ser rey (1208/604 H-1213/610)», dins M. Reda Boudchar i A. Saïdy (coords.) *Homenaje al Dr. Jaafar Ben El haj Soulami. Semblanzas y Estudios*, Tetuan, Asociación Tetuán Asmir, Asociación Marroquí de Estudios Andalusíes, pp. 152-172.

- (2022) «El Llibre dels Fets de Jaime I de Aragón como manual militar», *Studia Historica. Historia Medieval*, vol. 40, núm. 1, pp. 35-62.
- AYALA MARTÍNEZ, C. de (2004-2005) «Relaciones de Alfonso X con Aragón y Navarra», *Alcanate*, núm. 4, pp. 101-146.
- BELenguER CEBRIÀ, E. (1984) *Jaume I a través de la història*, València, Publicacions de la Universitat de València, vol. I.
- (2008) *Jaime I y su reinado*, Lleida, Milenio.
- BEN MA'MAR, M.; Rosselló Bordoy, G. (eds.) (2008) *Kitab ta'rih Mayurqa. Crònica àrab de la conquesta de Mallorca*, Palma, Presidència de les Illes Balears, Universitat de les Illes Balears.
- BEZOS-REZAK, B. (2010) *When Ego was Imago: Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden, Brill.
- BOFARULL I SARTORIO, M. de (1866) *Proceso contra el rey de Mallorca D. Jaime III, mandado formar por el Rey D. Pedro IV de Aragón*, Barcelona, Impr. del Archivo, 2 vol.
- BONET DONATO, M.; PAVÓN BENITO, J. (2021) «Thinking about the Holy Land and crusading in the Crowns of Aragon and Navarre (thirteenth century)», dins G. Fishop; J Bronstein i V. R. Shotten-Hallel *Settlement and Crusade in the Thirteenth Century Multidisciplinary Studies of the Latin East*, Londres, Routledge, pp. 255-267.
- BRONISCH, A. P. (1998) *Reconquista und Heiliger Krieg. Die Deutung des Krieges im christlichen Spanien von den Westgoten bis ins frühe 12. Jahrhundert*, Münster, Ascendorff Verlag.
- BRUNDAGE, J. A. (1976) «Holy War and the medieval Lawyers», dins *The Holy War*, vol. v, Ohio, Ohio State University Press, pp. 99-140.
- BURNS, R. I. (1976) «The Spiritual life of James the Conqueror, King of Aragon-Catalonia, 1208-1276. Portrait and Self-portrait», *Catholic Historical Review*, vol. 62, núm. 1, pp. 1-35.
- CABANES PECOURT, M. D. (2009) *Documentos de Jaime I relacionados con Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- CHAMBERLIN, C. L. (1995) «The 'Sainted Queen' and the 'Sin of Berenguela': Teresa Gil de Vidaure and Berenguela Alfonso in Documents of the Crown of Aragón, 1255-1272», dins *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages*, vol. 1, Leiden, Brill, pp. 303-321.
- CID PRIEGO, C. (1958) «Las pinturas murales del Castillo de Alcañiz», *Teruel*, 20, pp. 5-103.
- CINGOLANI, S. (2007) *Jaume I. Història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62 [Edició en castellà (2008), *Historia y mito del rey Jaime I de Aragón*, Barcelona, Edhasa].
- DELGADO ECHEVARRÍA, J. (1997), *Los fueros de Aragón*, Saragossa, Caja de Ahorros de la Inmaculada.
- DESCLOT, B., «Crònica», dins F. Soldevila i Zubiburu (1983), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- DURÁN GUDIOL, A. (1989) «El rito de coronación del rey de Aragón», *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, núm. 103, pp. 17-40.

- ELIPE SORIANO, J. (2013) «Fernando Sánchez de Castro desde la cronística: política mediterránea y rebelión de un hijo bastardo de Jaime I», *Aragón en la Edad Media*, núm. 24, pp. 169-189.
- ENSENYAT I PUJOL, G. (1997) *La reintegració de la Corona de Mallorca a la Corona d'Aragó (1343-1349)*, Palma, Moll, 2 vol.
- ESCARTÍ SORIANO, V. J. (2021) «Jaume I, el *Llibre dels feits* i l'humanisme: un model valencià per al cesarisme hispànic», *eHumanista/IVITRA*, 2021, núm. 1, pp. 128-140.
- (ed.) (1995) *Pere Antoni Beuter. Cròniques de València*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- FERRAN PLANAS, E. (2001) *El jurista Pere Albert i les Commemoracions*, Barcelona, tesi doctoral de la Universitat Pompeu Fabra.
- FERRER I MALLOL, M. T. (coord.) (2011), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2 vol.
- FURIÓ DIEGO, A. (2007) *El rey conquistador. Jaime I: entre la historia y la leyenda*, Alzira, Bromera.
- GARCÍA EDO, V. (2008) *La obra legislativa del rey Jaime I de Aragón, 1208-1276*, València, Universitat Jaume I.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, M. (coord.) (2022) *Alfonso X el Sabio 1221/1252-1284*, Sevilla, Universidad de Sevilla.
- GARCÍA FITZ, F. (2013) «La Reconquista y la formación de la España medieval (de mediados del siglo XI a mediados del siglo XIII)», dins H. O'Donnell (dir.), *Historia militar de España*, vol. II Edad Media, Madrid, Ministerio de Defensa, pp. 141-215.
- GONZÁLEZ ANTÓN, L. (1981) «Jaime I y el alumbramiento de la conciencia nacional aragonesa», dins *Homenaje a Antonio Domínguez Ortiz*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia, pp. 573-594.
- GRANELL SALES, F. (2022) *La imatge de Jaume I en la València Baixmedieval (ca. 1338-ca. 1538)*, València, tesi doctoral de la Universitat de València.
- JAUME I «Llibre dels Feits del rei en Jacme», dins F. Soldevila i Zubiburu (1983), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- KAGAY, D. J. (1996) «Army mobilization, royal administration and the realm in the thirteenth-century Crown of Aragon», dins S. J. Chevedden; P. E. Kagay; J. Donald; P. Padilla (eds.) *Iberia and the Mediterranean World of the Middle Ages. Essays in Honour of Robert I. Burns*, Leiden, Brill, vol. II, pp. 95-115.
- (2001) «Pere Albert: Barcelona canon, Royal advocate, feudal theorist», *Anuario de Estudios Medievales*, 34/1, 2004, pp. 39-74.
- (1999) «*Princeps Namque*: Defense of the Crown and the Birth of the Catalan State», *Mediterranean Studies*, núm. 8, pp. 55-87.

- (2001) «The King must be preferred to the lord's: sovereignty and suzerainty in the treatises of Pere Albert», dins *Proceedings of the 10th International Congress of Medieval Canon Law*, el Vaticà, Biblioteca Apostòlica Vaticana.
- LAFUENTE GÓMEZ, M. (2018) «Crown of Aragon», dins F. García Fritz; J. Gouveia Monteiro, *War in the Iberian Peninsula, 700-1600*, Nova York, Routledge, pp. 124-174.
- Las Siete Partidas del Sabio rey D. Alfonso* (1843), I. Velasco Pérez (ed.), Madrid, Imprenta de los señores viuda de Jordán e Hijos.
- Llibre dels Feits del rei En Jaume* (2007), dins F. Soldevila i Zubiburu (1983), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- LLOPIS FRANCO, B. (2008) «El Miles Christi: Entre protestantismo y catolicismo en la Europa Moderna», dins J. J. Ferrer Maestro i P. Barceló (dirs.) *Europa: Historia, Imagen y Mito*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, pp. 769-784.
- MARTÍN PRIETO, P. (2016) «Idea e imagen del rey en la diplomática medieval hispana», *Espacio, Tiempo y Forma*, 29, pp. 453-496.
- MECHTILD, A.; BECKER, U.; SCHMIDT, E. (eds.) (2021) *Alfonso el Sabio y la conceptualización jurídica de la monarquía en las 'Siete Partidas'*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- MEENS, R. (1998) «Politics, mirrors of princes and the Bible: sins, kings and the well-being on the realm», *Early Medieval Europe*, 7/3, pp. 345-357.
- MOLINA MOLINA, A. L. (1993-1994) «Aspectos de la vida cotidiana en 'Las Partidas'», *Glossae. Revista de Historia del Derecho Europeo*, núm. 5-6, pp. 171-185.
- MOLINA I FIGUERAS, J. (2013) «La memoria visual de una dinastía. Pedro IV el Ceremonioso y la retórica de las imágenes en la Corona de Aragón (1336-1387)», *Anales de Historia del Arte*, núm. 2, pp. 219-241.
- MONTOLIU I DE TOGORES, M. de (1924) «Sobre els elements èpics, principalment arturians, de la crònica de Jaume I», dins M. Bataillon; A. Meillet; A. Morel-Fatio (eds.) *Homenaje ofrecido a Menéndez Pidal. Miscelánea de estudios lingüísticos, literarios e históricos*, Madrid, Hernando, pp. 698-717.
- MUNTANER, R., «Crònica», dins F. Soldevila i Zubiburu (1983), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- NANU, I. (2013) *La Segunda Partida de Alfonso X el Sabio y la tradición de los Specula Principum*, València, tesis de la Universitat de València.
- NARBONA VIZCAÍNO, R. (2008) *Privilegios y pergaminos de Jaime I en el Archivo Municipal de Valencia*, València, Ajuntament de València.
- OLIVÁN BAILE, F. (1960) «¿Fue traidor al rey de Aragón el señor de Albarracín don Pedro Fernández de Azagra?», *Teruel*, núm. 24, 1960, pp. 209-219.
- PALACIOS MARTÍN, B. (1975) *La Coronación de los Reyes de Aragón. 1204-1410. Aportación al Estudio de las Estructuras Políticas Medievales*, València, Anubar.

- (1976) «Los símbolos de la soberanía en la Edad Media Española. El simbolismo de la espada», dins *VII Centenario del Infante D. Fernando de la Cerda*, Ciudad Real, Instituto de Estudios Manchegos, pp. 273-296.
- PARSONS LILlich, M. (1991) «Early Heraldry: How to Crack the Code», *Gesta*, vol. xxx, núm. 1, pp. 41-47.
- PERE EL CERIMONIÓS «Crònica del rei en Pere», dins F. Soldevila i Zubiburu (1983), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- PESET REIG, M. (2018) «Els Furs de Valencia. Un texto de leyes del siglo XIII», dins F. J. Palao Gil; M. P. Hernández Serra (coords.) *Los valencianos y el legado foral: historia, sociedad, derecho*, València, Universitat de València, pp. 27-52.
- POWERS, J. (1990) «Dos reyes guerreros y sus milicias municipales: el ciudadano-soldado en la ley y en la vida», dins *Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador, compilación de Robert I. Burns*, València, Alfons el Magnànim, pp. 123-158.
- RIERA RELIS, A. (1986) *La Corona de Aragón y el reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV*, Madrid/Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- RODRÍGUEZ DE LA PEÑA, M. A. (2000-2001) «La cruzada como discurso político en la cronística alfonsí», *Alcanate. Revista de Estudios Alfonsíes*, núm. 2, pp. 23-42.
- SAGARRA I SISCAR, F. de (1908) «Los segells del rey en Jaume I», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 4/29, pp. 255-265.
- (1916-1932) *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, Barcelona, Estampa d'Henrich, 3 vol.).
- SÁNCHEZ-ARCILLA BERNAL, J. (2022) «Nuevas reflexiones sobre la obra legislativa de Alfonso X el Sabio», *Anales de la Real Academia de Doctores*, 7, pp. 393-410.
- SARASA SÁNCHEZ, E. (coord.) (2009) *La sociedad en Aragón y Cataluña en el reinado de Jaime I*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- SCHRAMM, P. E. (1960) *Las insignias de la realeza en la Edad Media española*, Madrid, Instituto de Estudios Constitucionales.
- SERRA DESFILIS, A. (2007) «La imagen construida del poder real en la Corona de Aragón (siglos XIII-XV): Casas, ceremonial y magnificencia», *Res Publica*, núm. 18, pp. 35-57.
- SERRANO COLL, M. (2007) «La imagen como instrumento: el rey al servicio del código, el código al servicio del rey», dins *Libros con arte, arte con libros*, Càceres, Junta de Extremadura/Universidad de Extremadura, pp. 661-663.
- (2008) *Jaime I el Conquistador. Imágenes Medievales de un Reinado*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
- (2012) «Art as means of Legitimization in the Kingdom of Aragon. Coronation Problems and their Artistic Echos during the Reigns of James I and Peter IV», *Ikón, Journal of Iconographic Studies*, núm. 5, pp. 161-172.
- (2015) *Effigies Regis Aragonum. La Imagen figurativa del Rey de Aragón en la Edad Media*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.

- (2020) «*De modo Qualiter Reges Aragonum Coronabuntur*, Visual, Material and Textual Evidence during the Middle Ages», *Arts*, vol. ix, núm. 25, pp. 1-18 [en línia].
- (en premsa) «L'estel que precedeix el genet en la sigil·lografia dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona: problemàtiques interpretatives i metodològiques», dins X. Barral i Altet X.; V. Lucherinni (eds.) *La sigillographie médiévale en Catalogne et dans les territoires de la Couronne catalano-aragonaise dans un contexte européen*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- SMITH, D. J. (2006) «Guerra Santa y Tierra Santa en el pensamiento y la acción del rey Jaime I de Aragón» dins *Regards croisés sur la guerre sainte: Guerre, idéologie et religion dans l'espace méditerranéen latin (XIe-XIIIe siècle)*, Tolosa de Llenguadoc, Presses Universitaires du Midi.
- (2007) «James I and God: Legitimacy, protection and consolation in the Llibre dels fets», *Imago temporis. Medium Aevum*, núm. 1, pp. 105-119.
- SOLDEVILA I ZUBIBURU, F. (1983) *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- (2008) *Vida de Jaume el Conqueridor*, Barcelona, Base.
- SWIFT, D. (1894) *The times and life of James the First*, Oxford, Clarendon Press.
- TERESÍ DOMINGO, G. (1999) «Fori et Privilegia Valentiae», dins *La luz de las imágenes, catedral de Valencia, 4 de febrero al 30 de junio de 1999*, vol. II. *Áreas expositivas y análisis de obras (**)*, València, Generalitat Valenciana.
- TORRES JIMÉNEZ, R. (2016-2017) «La devoción mariana en el marco de la religiosidad del siglo XIII», *Alcanate. Revista de Estudios Alfonsíes*, núm. 10, pp. 23-59.
- UDINA I MARTORELL, F. (2001) *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó: de Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, Fundació Noguera.
- VILLALBA DÁVALOS, A. (1964) *Miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*, València, Institución Alfonso el Magnánimo.
- VILLANUEVA I ASTENGO, J. (1806) *Viage literario a las Iglesias de España*, Madrid, Imprenta Real, vol. IV.
- ZURITA Y CASTRO, J. de (1976) [1562-1580], *Anales de Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.